

iFilosofie

Tijdschrift van de ISVW | juli/augustus 2024 | # 77

- **Suzanne Roes**
'We leven in een natalistische maatschappij'
- **Sigrid Wallaert en Michiel De Proost**
Over kennisonrecht en kennisrechtvaardigheid
- **Leon Heuts**
Chaos als inspiratiebron

isvw

Mompelende ziel

Plato noteert in *Theaitetus* dat denken 'een gesprek dat je ziel met zichzelf voert' is. Sommige vertalingen mikken ergens een 'slechts' tussen, wat van denken een tamelijk beperkte activiteit zou maken. Deze editie van *iFilosofie* laat zien dat denken meer omhelst dan een in zichzelf mompelende ziel, en wel een gesprek met elkaar, over onderwerpen die alle gespreksgenoten aangaan, waarin we vastgesleten vooroordelen en muurvaste machtsstructuren bevragen.

Plato indachtig beginnen we met een interview met auteur Suzanne Roes, die onze 'natalistische maatschappij' op de korrel neemt. 'De geschiedenis leert ons dat we niet goed zijn in het nemen van beslissingen voor anderen', zegt ze, en wat zijn we toch goed in het hardnekkig vasthouden aan die gewoonte. Ik hoop dat ze je aan het denken zet. Anders doen Valerie Granberg en Sanne Rombouts dat wel, die recente filosofieboeken over emoties bespreken. In het voorbijgaan krijg je een college kennisrechtvaardigheid van hen: heerlijk.

Je vervolgt je gesprek met recensenten en boeken langs Kamphuis' perspectivistische lenigheid en Heuts' Theater van de Chaos' alvorens je, alsof je nog niet genoeg besproken had, eindigt bij techniekethiek. En dan mag je weer sport kijken.

Een leeszomer toegewenst!

Florian Jacobs (hoofdredacteur)

4

'We leven in een natalistische maatschappij'

Interview met Suzanne Roes

DOOR KIM SCHREIER

7

Woede en troebele getuigenissen

Recensie: *Kwaad Spreken* – Sigrid Wallaert, & *Huisje, boompje, eitje* – Michiel De Proost

DOOR VALERIE GRANBERG EN SANNE ROMBOOTS

10

Oefenen in lenigheid

Recensie: *Verslaafd aan ons eigen gelijk* – Lammert Kamphuis

DOOR ROGIER VAN DER WAL

13

Ondanks rotting en verval

Recensie: *Leve de chaos* – Leon Heuts

DOOR ANNE-MATHIJE BOGERD

15

Techniekethiek zonder checklists

Recensie: *De techniek staat voor iets* – Daniël Tijink & Peter-Paul Verbeek

DOOR PUCK HOOGENBOOM

18

Para-doxaal. Chamayou

COLUMN: RENÉ TEN BOS

21

Ook verschenen

‘We leven in een natalistische maatschappij’

Een interview met Suzanne Roes

Wanneer je wordt geconfronteerd met situaties die je wenkbrauwen doen fronsen, als onrecht je handelingsvrijheid beknelt en je vermogen om authentiek te leven wordt aangetast, dan rijst de vraag hoe je daarmee omgaat. Voor auteur en filosoof Suzanne Roes was het antwoord glashelder: hierover moet ik gaan schrijven. *De politiek van de vruchtbaarheid. Een filosofie van sterilisatie* begint als onschuldig onderzoek naar een anticonceptiemiddel zonder hormonen en evolueert tot het besef dat vruchtbaarheid nog steeds een kwestie van beleid is.

Door Kim Schreier

Wat beweegt jou om sterilisatie te onderzoeken?

Persoonlijke vragen en interessante gesprekken. Het begon met mijn eigen verkenning van de optie vrijwillige sterilisatie (als witte cis vrouw). De thema's rond gender en spijt waren dan ook de eerste twee hoofdstukken die ik af had. Maar toen ik dieper in het thema dook, werd ik al snel geconfronteerd met een hele andere betekenis van sterilisatie – gedwongen sterilisatie bij arme, gekleurde of gehandicapte mensen. Het voelde niet meer goed om bij mijn smalle analyse te blijven. Want dan kunnen we heel makkelijk misstappen maken op politiek en sociaal niveau.

Spijt is een eerste sleutelbegrip in het boek. Uit angst voor toekomstige spijt ontmoedigen artsen vrouwen – in deze context individuen met vrouwelijke voortplantingsorganen – om sterilisatie als anticonceptiemiddel te kiezen. Hoewel jouw analyse scherp is, blijft de omschrijving van ‘spijt’ te algemeen en verliest zo aan betekenis. Moeten we het begrip ‘spijt’ niet zorgvuldiger omschrijven en gebruiken?

Zeker. Ik baseer die analyse op het gebruik van het woord ‘spijt’ in de medische literatuur over sterilisatie. De emotie ‘spijt’ in de eigenlijke zin van het woord verwijst naar fouten die je hebt gemaakt en waardoor je

nu ongelukkig bent. Maar als je zegt dat je, met de kennis van nu, toen een andere keuze had gemaakt, maar niettemin tevreden bent met je leven, dan ontbreekt het gevoel van spijt in die uitspraak. In onderzoeken rond vrijwillige sterilisatie worden beide uitspraken echter als ‘wel spijt’ aangevinkt. Dat scheidt een vertekend beeld, omdat veel minder vrouwen daadwerkelijk ‘spijt’ ervaren na sterilisatie. Wel lijkt spijt-aversie vooral te gaan over de angst om iets te missen. Dit blijkt een grotere drijfveer om te handelen dan de angst om kinderen te hebben en daar later spijt van te krijgen – niemand wil z'n kinderen terugdraaien.

Je wijst erop dat het behoeden voor spijt in gesprekken over vasectomie (sterilisatie bij mannen) een minder grote rol speelt. Waar het oordeel van een man resulteert in handelingen, leidt het oordeel van een vrouw tot discussies en overleg. Deze dynamiek ervaren vrouwen ook elders impliciet en expliciet, bijvoorbeeld op de werkvloer. Is dat bevoogdende denken van de gynaecoloog gewoon een vorm van paternalisme en eerder geworteld in marginalisatie dan in spijt-aversie?

Het wordt veel relevanter bij de kindervraag dan op het werk. We leven in een natalistische maatschappij, waaraan het idee van de geboren moeder en de potentiële vader ten grondslag ligt. De man wordt gezien als autonoom wezen, en met name de witte vrouw als wezen dat beschermd moet worden. Ook tegen zichzelf, zeker

Dat is een krachtig statement: de vruchtbaarheid van een vrouw als politiek instrument en gemeenschappelijk goed.

In het boek onderbouw ik dit aan de hand van uitgebreide voorbeelden. Die tonen aan dat er meer wordt ingezet op kinderen krijgen wanneer de volgende generatie een toevoeging is aan het kapitalistisch systeem, dan wanneer er politieke opstanden zijn. Wat ook duidelijk naar voren komt, is dat er bij zwarte vrouwen altijd al meer ingezet werd en wordt op abortussen en sterilisatie. In ons land klinkt de politieke lading door in het begrip 'vergrijzing'. Dit taalgebruik veronderstelt hoezeer we een volgende generatie nodig hebben.

als het om het moederschap gaat. Het zorgt echter wel voor een zwaarte, die op de werkvloer en bij andere keuzes minder weegt, en die wordt versterkt door de heersende ideeën over wat het betekent om een kinderloze vrouw te zijn. Met de beste bedoelingen wil de gynaecoloog zijn patiënt voor spijt behoeden. Uiteraard spelen daarnaast politieke motieven voor natalisme een rol, aangezien de bescherming van het moederschap ook de volgende generatie arbeiders en verzorgers veiligstelt. Ook de samenleving wil meebeslissen over welke mensen we toevertrouwen kinderen te krijgen en tegen welke we beschermd moeten worden. Bij rechtspopulisten uit zich dat in spreuken als 'nieuwkomers maken we zelf'.

Na het lezen van jouw boek voelt vruchtbaarheid als een stil taboe dat onderhuids drukt. In Nederland zweren we openlijk bij 'baas in eigen buik' maar achter de schermen van de medische wereld en in de wetgeving schuilt een andere machtsverhouding. We veroordelen het verbod op abortus, anticonceptie en gedwongen sterilisatie elders, maar als hier een vrouw haar eileiders wil laten doorsnijden, mogen artsen dat weigeren. Waarom zo dubbel?

Vruchtbaarheid is een beladen thema, omdat het zo vaak als onderdrukking, inbreuk in je persoonlijke vrijheid, in je persoonlijke keuzes wordt ervaren als die keuze aan een ander – een medische of overheidsin-

stantie – wordt overgelaten. Je kunt hierin enorme misstappen begaan. Zo werden in het kader van eugenetica in de VS meisjes als zwakzinnig weggezet en onder dwang gesteriliseerd. Of kijk naar de eenkindpolitiek in China en de financiële ondersteuning vanuit de VS naar India om vasectomie te bevorderen. De geschiedenis leert ons dat we niet goed zijn in het nemen van die beslissingen voor anderen.

Ook niet als het gaat om het afremmen van de globale bevolkingsgroei? Als we kijken naar de draagkracht van de aarde, dan zijn demografen verdeeld over de vraag of vrijwillige beperking van het kindertal een effectief en gepast beleidsinstrument zou zijn, terwijl prominente biologen en ecologen zich juist hiervoor uitspreken. Er wordt over gedebatteerd. Toch wagen onze politici zich nauwelijks aan dit thema. Waarom niet?

Wanneer bijvoorbeeld politici de vraag stellen: waarom niet? zullen ze meteen de vraag moeten stellen: hoe dan wel? Daarin speelt 'wie' een hoofdrol: wie gaan zij aansporen om wel of geen kinderen te krijgen? Daarnaast is de vraag naar een duurzame wereldbevolking tweeledig, want is het probleem overpopulatie of overconsumptie? Neemt iedereen wat hij nodig heeft, of nemen sommige mensen meer? Bij overconsumptie moeten we de hand in eigen boezem steken. Als in dit geval vrijwillige beperking wordt overwogen als beleids optie, zouden vooral Westerse mensen hiermee geconfronteerd worden, en dat ligt gevoelig.

In de schaduw van die politieke beladenheid gedijt de illegaliteit. Vrijgevochten ga je hierop in en belicht je zowel de voor- als de nadelen van onwettelijke praktijken, die soms ontstaan uit goede intenties en een wens naar meer rechtvaardigheid en maatschappelijke verandering.

Het onderzoek naar sterilisatie leidde vanzelf naar de illegaliteit: in de illegale abortuspraktijken in de VS ligt een spanning tussen wettelijk en rechtvaardig. Er zijn illegale praktijken die levens redden. Die niche vind ik interessant, want we mogen wel wat kritischer nadenken over wat het betekent om goed te handelen en om daarvoor wetten te breken. Wat zijn de voorwaarden voor goed illegaal handelen? Welke kennis heb je daarvoor nodig? Kunnen legaal handelende mensen illegale systemen ondersteunen die misschien nodig zijn om wetten te omzeilen? Die vragen inspireren mij tot een volgend onderzoek.

Hoe leg je 'goed' in deze context uit?

Goedbedoeld. De extreme dichotomie is een interessant startpunt. Illegaliteit trekt meestal mensen aan met slechte intenties. Gedreven door geld dat de extra risico's met zich meebrengt, maken ze misbruik van het leed van anderen. Er zijn echter ook genoeg mensen die de illegaliteit ingaan om juist deze mensen te helpen en iets te veranderen aan het systeem. Ik ga goed niet meteen afbakenen, dat is een onderzoek op zich.

Zou je, achteraf gezien, nog iets anders hebben gedaan met het thema sterilisatie?

Het is een heel identitair onderwerp. Ik ben voor sommige mensen sinds het schrijven van dit boek opeens de vrouw die geen kinderen wil. Alsof dat bepalend voor mij is, terwijl ik juist overal deurtjes op een kier laat staan. Ik denk dat dit heel veel zegt over hoe belangrijk wij dit thema vinden, dat ik er bijna door gedefinieerd en afgebakend word als persoon. Dat is iets waar ik meer aandacht aan zou besteden. Dit identitaire aspect dat wij aan ouderschap koppelen zou een mooi sluitstuk zijn geweest, omdat het ons helpt om na te denken over wie we willen zijn, in welke termen we nadenken over wie we willen zijn, en wie degene is die meebeslist over wie we willen zijn.

Suzanne Roes, *De politiek van vruchtbaarheid. Een filosofie van sterilisatie*, Leusden: ISVW Uitgevers 2024

Woede en troebele getuigenissen

In het najaar van 2023 verschenen bij uitgeverij Letterwerk twee feministische boekjes. Sigrid Wallaert breekt in *Kwaad spreken* een lans voor vrouwelijke woede en Michiel De Proost onderzoekt in *Huisje, boompje, eitje* het debat rond eicelinvriezing. Op verschillende manieren leveren beide auteurs een bijdrage aan het vergroten van kennisrechtvaardigheid. Wallaert roept op om te luisteren naar woede en De Proost richt onze aandacht op troebele getuigenissen.

Door Valerie Granberg en Sanne Rombouts

Kwaad spreken past in een trend van filosofen die emoties van nieuwe duiding voorzien. Eerder schreven onder andere [Jannah Loontjens over schuld](#) en [Martha Claeys over trots](#), en nu is er Wallaert, die in zorgvuldig geformuleerde bewoordingen uiteenzet waarom vrouwen en woede zo'n problematische combinatie zijn. Als je als vrouw boos bent, wordt dat meestal niet gewaardeerd. Sterker nog, je wordt doorgaans niet serieus genomen, of zelfs belachelijk gemaakt. Toch krijgt vrouwelijke woede de laatste jaren steeds meer aandacht. Met #MeToo en Black Lives Matter is er een nieuw soort collectieve, activistische woede opgekomen. Sigrid Wallaert promoveert aan de Universiteit Gent, op het thema vrouwelijke woede. Maar, zo vertelt ze, als mensen vragen of ze zelf ook boos is, vermeldt ze er snel bij dat het proefschrift toch vooral niet over haarzelf gaat. Vanwaar die persoonlijke afkeer van haar eigen woede?

Kennisonrecht

Wallaert laat met de Britse filosofe Miranda Fricker zien waarom vrouwen vaak worstelen met hun eigen woede, ook als ze gegronde redenen hebben om boos te zijn. Vrouwelijke boosheid wordt meestal niet serieus genomen, omdat vrouwen überhaupt minder serieus genomen worden dan mannen. De oorzaak hiervan ligt in wat Fricker kennisonrecht noemt. Dit is 'het soort onrecht dat iemand wordt aangedaan in zijn status als wetende, dus als iemand die kennis kan vergaren, verwerken, en verspreiden'. Hierbij speelt macht een belangrijke rol, en wel in de vorm van identiteitsmacht.

Die macht wordt bepaald door factoren als ras, gender, seksuele voorkeur en leeftijd, plus de ingesleten sociale stereotypen die daaraan verbonden zijn. Fricker onderscheidt twee soorten kennisonrecht: getuigenisonrecht en interpretatieonrecht. Bij getuigenisonrecht wordt er als gevolg van stereotypen minder waarde gehecht aan wat iemand vertelt. Dat doet iets met je zelfvertrouwen: vrouwen worden hierdoor bijvoorbeeld onzeker over hun eigen rationele vermogens. En zo word je dus ook daadwerkelijk een minder goede spreker, omdat getuigenisonrecht je uitsluit van spreekgemeenschappen die je identiteit mede vormgeven.

Vrouwen zitten dus gevangen in een web van vooroordelen en dat maakt dat vrouwelijke woede vaak als aanstellerij wordt gezien. Zo kom je als boze vrouw in een vicieuze cirkel terecht. Je bent boos, je wordt niet gehoord en daarom word je nog bozer. Je woede wordt je verweten, en het verwijt is dat je ergens tegen bent, enkel omdat je boos bent. Maar nee, je bent juist boos omdat je ergens tegen bent. Als de boosheid er niet mag zijn, gaat de boodschap verloren, de boosheid is namelijk niet alleen de vorm, het is een essentieel deel van de boodschap.

Naast getuigenisonrecht speelt er nog een ander soort kennisonrecht een rol, namelijk interpretatieonrecht. Hierbij schiet het begrippenkader tekort om jezelf en je sociale ervaringen te begrijpen. En als je iets niet kunt duiden, dan kun je het ook niet aanduiden als problematisch. Daarbij geldt: wie meer macht heeft, heeft de meeste invloed op de inhoud van begrippenkaders en bepaalt zelfs welke überhaupt bestaan.

Om tot een oplossing te komen haalt Wallaert Frickers begrip 'kennisrechtvaardigheid' aan als methode om vrouwelijke woede op waarde te leren schatten. Kennisrechtvaardigheid is een deugd die je kunt trainen om zo het intellectueel welzijn te bevorderen. Het houdt in dat je actief ingrijpt bij kennisonrecht: je kijkt kritisch naar vooroordelen en corrigeert ze. Je bent je bewust van ongelijkheid in machtsverhoudingen en het effect daarvan op een conversatie. Wallaert vraagt daarom ook om een spreker niet af te rekenen op haar manier van spreken. Het kan zijn dat een spreker op een lacune in het gedeelde begrippenkader stuit en zich daarom niet goed kan uiten. Dan is het moeilijker om de redenen achter haar woede te achterhalen. Dus wees open van geest. Emotie kan onderdeel van de boodschap zijn en uiteindelijk kan woede een kennisbrug zijn naar een beter begrip van de eigen situatie en die van anderen. Woede kan zo een aanjager zijn van maatschappelijke veranderingen. En dus, zo besluit Wallaert haar boek: 'Waardeer woede. (...) Je woede mag er zijn.' Wallaert biedt met haar helder geschreven betoog een praktisch begrippenkader voor al die vrouwen die de woede in hun boodschap verweten wordt.

Het kruispunt van bio-ethiek en feminisme

Ook Michiel De Proost wil een plaats geven aan niet-gehoorde stemmen, maar dan in het debat rond eicelinvriezing. Hij slaagt daar glansrijk in, en hij doet meer

dan dat. Hij laat zien hoe belangrijk het is om de betrokkenen zelf aan het woord te laten bij bio-ethische kwesties en toont dat we bij vragen over technologie en emancipatie niet in de banale tegenstelling van conservatisme en vooruitgang moeten vervallen.

De Proost promoveerde op een feministische empirische bio-ethiek van sociale eicelinvriezing. In zijn essay *Huisje, boompje, eitje* doet hij verslag van dit onderzoek. Hij neemt ons mee in het debat rond eicelinvriezing, introduceert de bio-ethiek en een aantal feministische auteurs. Vervolgens gaat hij aan de slag op het kruispunt van bio-ethiek en feminisme.

Eicelinvriezing bracht als nieuwe techniek in de jaren tachtig de mogelijkheid om gezins- en carrièreplanning te veranderen. Het zou een flinke bijdrage leveren aan de emancipatie van vrouwen, maar kreeg al gauw kritiek uit conservatieve hoek. Was het geen onderdrukking van de menselijke natuur? En ook van feministische zijde was er kritiek: de techniek zou geen oplossing bieden voor de maatschappelijke tendens die het onmogelijk maakte om werk en gezin op een evenwichtige manier te combineren.

Om het moraalfilosofische debat over eicelinvriezing beter te begrijpen introduceert De Proost het concept 'verantwoordelijkheidspraktijk' van Margaret Urban

Walker. De vraag is namelijk wie er gehoord wordt binnen het debat en wie niet. De Proost spreekt niet expliciet over getuigenisonrecht, zoals Wallaert, maar ook de verantwoordelijkheidspraktijk biedt ruimte voor getuigenissen die anders niet gehoord worden binnen het debat, in dit geval van de vrouwen die hun eicellen (willen) invriezen.

Wie kiezen er voor eicelinvriezing?

De Proost gaat zelf met 21 van hen in gesprek. En daarmee doet hij iets ongebruikelijks als ethicus. Empirische gegevens worden wel eens door ethici gebruikt om duidelijk te maken wat al bedacht is, terwijl concrete empirische informatie niet zo belangrijk lijkt voor het ontwikkelen van standpunten. Doordat De Proost dat wel doet, is zijn betoog in lijn met dat van Wallaert: hij bestrijdt getuigenisonrecht en ziet daarin een belangrijke rol voor de ethicus. Die moet een morele ruimte creëren waarin de ethische dialoog zo goed mogelijk kan verlopen.

De vrouwen die De Proost spreekt zijn single en hoger opgeleid. Hoewel het beeld heerst dat deze groep eicelinvriezing met name gebruikt voor carrièrepianing, blijken deze vrouwen vooral de mogelijkheid open te willen houden om op latere leeftijd een genetisch eigen kind te krijgen, in afwachting van het vinden van een geschikte partner.

Het belangrijkste argument vóór eicelinvriezing is dat het de individuele autonomie en emancipatie van vrouwen vergroot, omdat de biologische klok de keuzevrijheid belemmert. Machtsdynamieken beïnvloeden echter de manier waarop we technologie gebruiken. De introductie van een technologie is dus niet voldoende, ook de opvattingen rondom voortplanting en gezinsvorming moeten veranderen. De Proost benadrukt dat de technologie op zichzelf niet bevrijdend óf onderdrukkend is, maar dat die aspecten beide aanwezig kunnen zijn.

Het troebele probleem

Uit de gesprekken die De Proost voert, komt naar voren dat de kindwens gezien wordt als een project met een sterke nadruk op de verantwoordelijkheid van het individu. Om de onzekerheid van het slagen hiervan zoveel mogelijk te controleren kiezen alleenstaande vrouwen ervoor om het fysiek zware traject in te gaan om hun eicellen te laten invriezen. Voor sommige vrouwen is dit een traumatische ervaring. En dat allemaal vanuit het streven naar een gevoel van gemoedsrust. Terwijl uit onderzoek blijkt dat de meeste vrouwen hun eicellen uiteindelijk nooit laten ontdooien. En dat is het

gegeven waar De Proost bij wil stilstaan, met Donna Haraway bepleit hij het 'staying with the trouble'. Maar wat is dan het echte probleem? Dat lijken de normen rond gezinsvorming te zijn. Om daar een beter beeld van te krijgen moeten we luisteren naar de complexiteit van de overwegingen bij vrouwen die kiezen voor eicelinvriezing. De Proost heeft daar een mooie stap in gezet en pleit voor reproductieve rechtvaardigheid, het recht om wel of geen kind te krijgen en op te voeden onder de voorwaarden die je zelf kiest. Toch zou hij daar wel aan toe moeten voegen dat ook reproductieve rechtvaardigheid troebel is, we kunnen er immers niet voor kiezen om gezonde kinderen te krijgen, een deel van dat proces is nog altijd oncontroleerbaar.

Michiel De Proost laat ons met zijn werk zien hoe belangrijk het in de (bio-)ethiek is om te luisteren naar alle betrokkenen in een debat. De complexiteit van sociale eicelinvriezing laat zien dat we ons niet puur op de techniek moeten richten, maar ons bewust moeten zijn van de onderliggende machtsdynamiek. Hij doet dat in een compacte tekst van 54 pagina's, die goed leesbaar is, hoewel af en toe wat stroef door de wel erg talrijke verwijzingen naar feministische concepten. Om zijn belangrijkste punt te maken had hij met wat minder *namedropping* afgekund.

Maar een belangrijk punt maakt hij, net als Sigrid Wallaert. We moeten oor hebben voor de niet-gehoorde stemmen, ook als hun woede de belangrijkste boodschap is of als hun getuigenis troebel is.

Sigrid Wallaert, *Kwaad spreken. Wie gelooft de boze vrouw?* Borgerhout: Letterwerk 2023

Michiel De Proost, *Huisje, boompje, eitje. Een oefening in feministische ethiek.* Borgerhout: Letterwerk 2023

Oefenen in lenigheid

Toen Lammert Kamphuis in zijn vriendenkring merkte dat de onverdraagzaamheid voor andersdenkenden toenam, besloot hij in actie te komen. Hij schreef een toegankelijk boek over ‘perspectivistische lenigheid’: het vermogen om door andere brillen naar een kwestie te kijken. En hij voegt er een mooie lijst ‘rekoefeningen’ aan toe.

Door Rogier van der Wal

Lammert Kamphuis is als filosoof heel succesvol, hij weet op heel uiteenlopende plekken deuren open te krijgen om met filosofie aan de slag te gaan. Toen hij in 2018 een eerste boek uitbracht, *Filosofie voor een weergaloos leven*, beleefde dat herdruk op herdruk. Daarna voelde hij vanwege het maatschappelijk klimaat de urgentie om met voorrang met dit actuele thema aan de slag te gaan. Het resultaat is weer een handzaam boek dat zijn weg naar het grote publiek weet te vinden. Het boek is doorspekt met voorbeelden, dus het leest lekker weg en al lezend zal je veel herkenbaars tegenkomen.

Kamphuis heeft een verleden binnen een reformatorische zuil. Zijn vader was nota bene hoogleraar dogmatiek aan de Theologische Universiteit in Kampen. De jonge Lammert is dus opgevoed met een sterk eigen gelijk. Toen hij ging studeren lag het erg voor de hand dat dat theologie werd. Maar het liep anders dan gepland: hij ging er filosofie bij doen en merkte daar dat niet elke vraag een antwoord hoefde te krijgen, en ook dat er soms meerdere valide antwoorden mogelijk waren. Daar zette de twijfel in, en uiteindelijk kostte hem dat zijn zekerheid en zijn geloof.

In zijn nieuwe boek beschrijft hij dat de prijs daarvoor best hoog was:

Ik verloor mijn baan, heel wat vriendschappen en werd in de ogen van velen het zwarte schaap van de familie. Maar desondanks voelde ik me opgewonden en vrij. Ik hoopte een wereld binnen te dansen vol kleuren en vele tinten grijs. Begrippen als tolerantie, vrijheid, twijfel, dialoog en voortschrijdend inzicht klonken mij als muziek in de oren. Maar nee, tot mijn schrik vind ik mezelf de laatste jaren terug in een samenleving die steeds meer gaat lijken op de

kerk waarin ik opgroeide. We raken opgesloten in nieuwe zwart-witkamers.

Die schrik was de aanleiding voor dit nieuwe boek. Steeds vaker zien we per gespreksonderwerp een goed en een fout kamp en wij-zijdenken. En wie niet in die mal past, heeft het zwaar: in beide kampen heerst een soort kadaverdiscipline. Vandaar dat SIRE een ‘verlies elkaar niet’-campagne voert, dat de AIVD waarschuwt voor polarisatie en dat het SCP in zijn terugblik op de coronacrisis adviseerde om meer oog te hebben voor meerstemmigheid en anders om te gaan met kritische geluiden.

Tegelijk leert onderzoek dat de inhoudelijke meningsverschillen niet per se groter worden. Het gaat dus om onze omgang ermee, om wat Kamphuis ‘allodoxafobie’ noemt, de angst voor mensen met andere ideeën dan de jouwe. Van de weeromstuit gaan we dan krampachtig vasthouden aan ons eigen gelijk, als ‘copingmechanisme in vloeibare tijden’.

In sneltreinvaart schetst de auteur de geschiedenis van het zeker weten, en waarom we (en hijzelf ook) tegenwoordig worstelen met onze identiteit in een postmoderne wereld waarin alles mogelijk is, en bijna niets zeker. De geschiedenis bleek helemaal niet af – en bovendien komen we door de macht van de algoritmes zomaar in filterbubbels terecht waarin we haast zouden vergeten dat er andere meningen zijn – en de dopamine die je van adhesie en likes krijgt werkt zeer verslavend!

Bovendien is ons denken vrij lui uitgevallen en maakt het graag gebruik van allerlei vooroordelen. “We zien de dingen niet zoals ze zijn, maar zoals wij zijn”, zei Anais Nin al. Kamphuis loopt in zijn boek een heel rijtje vooroordelen langs, om vervolgens zelf op te roepen tot bescheidenheid omdat we zo gemakkelijk verkeerd kunnen denken. Om dat te voorkomen reikt hij ons

denktraining aan: een heel rijtje oefeningen in wat hij 'perspectivische lenigheid' noemt. Een uitspraak van de Nigeriaanse filosofe Sophie Oluwole is daarbij zijn motto: wijsheid is de mogelijkheid om iets op een andere manier te zien. Maar ook Hegel, Heraclitus en Popper worden als onderbouwing aangevoerd.

Het hele zesde hoofdstuk is gewijd aan oefeningen in lenigheid, waarbij steeds een filosoof of een stroming heel lichtjes als inspiratiebron wordt opgevoerd. Zo gaan we 180 graden draaien oefenen met de sceptici, scheiden we waarnemingen en interpretaties met de stoïcijnen en zoomen we uit met Spinoza, immers: vanuit het heelal bekeken zijn onze private irritaties maar 'klein bier'. Alles durven bevragen, met aandacht kijken, andersdenkenden opzoeken en een goed gesprek voeren waarbij je doorvraagt en waar nodig aan begripsverheldering doet: Kamphuis put uit een rijk arsenaal. In een intermezzo laat hij bovendien zien dat hij zijn eigen lessen verstaat – al geeft hij eerlijk toe dat hij dat deel het lastigst vond om te schrijven – en voert vijf argumenten aan *tegen* perspectivistische lenigheid. Die zijn overigens best aardig en niet onwaar: zonder radicale standpunten verandert er nooit wat (een radicali-

seringsexpert als Willemijn Verkoren mag daar ook graag op wijzen: kijk maar naar de slavernij en de vrouwenbeweging) en onverzettelijkheid heeft ook een aantrekkelijke kant.

Voor we als een soort toetje een lange lijst met concrete oefeningen meekrijgen, zowel individuele als gezamenlijke, behoedt de auteur ons nog voor de misvatting dat we nu nooit meer iets zouden mogen vinden. Hij wijst op het essentiële verschil tussen tolerantie en onverschilligheid en trekt de analogie met lenigheid – er staat nog wel degelijk iets op het spel. Maar om ons in dat spel optimaal te kunnen bewegen en gedragen geeft hij ons acht tips mee. Daar zitten een paar hele mooie, bruikbare tussen, zoals te leren 'verveelzijdigen': we denken vaak dat er maar twee opties zijn, maar meestal zijn er nog veel meer die we dan over het hoofd zouden zien. En door slimme vragen te stellen kun je een ander uitnodigen, misschien zelfs verleiden om anders te kijken. Dat blijkt veel effectiever qua strategie dan zenden of preken, wil je iemand van mening laten veranderen. Maak van degene met een ander standpunt geen karikatuur, maar laat hem of haar in zijn/haar waarde. En ga op zoek naar de wens en het onvervulde verlangen

achter de kat of de sneer die de ander je toebijt.

Aan het slot worden we nadrukkelijk uitgenodigd om andersdenkenden op te zoeken en te ontmoeten, en uiteraard pleit Kamphuis ook voor filosofie op school. Hij concludeert dat wij mensen van nature empathisch zijn en sluit af met: “We worden milder tegenover elkaar als we beseffen dat we allemaal maar wat aanklooien.”

Hoe filosofisch is dit boek nu echt? Daar kun je verschillend naar kijken. Als je de les van dit boek ter harte neemt, kun je dat niet anders doen dan met een milde blik. Er zijn immers meerdere perspectieven mogelijk, niemand vraagt hierin om een dogmatisch standpunt. Nee, er worden filosofisch gezien geen bergen verzet in dit boek. Maar de oproep tot leniger denken is authentiek en mede gestoeld op eigen ervaringen van de auteur, en kan door veel filosofen onderschreven worden. De maatschappelijke urgentie ervan is onmiskenbaar. En het boek is toegankelijk geschreven, blijkt een grote groep mensen aan te spreken en hen op een laagdrempelige manier in contact te kunnen brengen met de filosofie, zoals ik zelf al meerdere keren heb kunnen vaststellen.

Lammert Kamphuis, *Verslaafd aan ons eigen gelijk. Pleidooi voor perspectivistische lenigheid*, Amsterdam: De Bezige Bij 2023

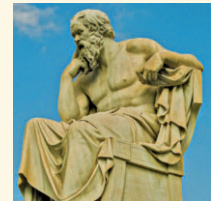
Wereldwijs zonder wereldreis?

Kom dan naar de Internationale School voor Wijsbegeerte in Leusden, voor een comfortabel verblijf in ons hotel, met gastvrije bediening, goed verzorgde maaltijden én voedsel voor de geest. Op ons landgoed bieden we maar liefst 22 filosofische summerschools aan! Een greep uit ons aanbod:

SOCRATISCH GESPREK

Het socratische gesprek is een oefening in denken, luisteren, vragen stellen, argumenteren en precies formuleren. In deze summerschool voer je een klassiek socratisch gesprek van meerdere dagen: een unieke ervaring. Met **Sandra Aerts**, **Sam de Vlieger** en **Gideon Hakker**.

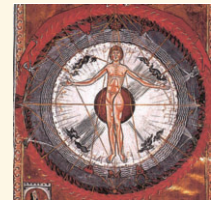
5 T/M 9 AUGUSTUS

DENKEN OVER DE DREMPEL. MYSTIEKE FILOSOFIE ROND HET LEVENSEINDE

Sluiten het leven en de dood elkaar uit? Filosofen **Michel Dijkstra** en **Rico Sneller** dagen je in deze summerschool uit om na te denken over de grenzen van het voorstelbare. Aan bod komen onder andere Claude Vivier, Dögen, Hans Jonas en Hans Driesch.

14 T/M 18 AUGUSTUS

FILOSOFIE VAN NU

Deze summerschool brengt je kakelverse filosofische inzichten, zo uit de academie. Met bijdragen van onder andere Bas van Woerkum, Marjan Slob, Vincent Blok, Lieke Asma, Leila Faghfour Azar, Julian van Vugt en Naomi Jacobs. Moderatie door Martha Claeys.

26 T/M 30 AUGUSTUS

Bekijk ons volledige aanbod op [ISVW.nl/summerschools](https://www.isvw.nl/summerschools)

Ondanks rotting en verval

Het begrip 'chaos' roept al snel negatieve connotaties op. Chaos zorgt voor stress, ongewenst gedrag en nog meer wanorde. Leon Heuts doet een tegenoffensief in zijn essay *Leve de chaos*. Hij slaagt erin de aandacht op het negatieve te verleggen naar het gegeven dat er iets te doen valt in deze chaotische wereld, ook als we de uitkomst van ons handelen niet kunnen voorzien.

Door Anne-Mathije Bogerd

Leon Heuts studeerde journalistiek en filosofie. Hij is hoofd Studium Generale van de TU Delft en voormalig hoofdredacteur van *Filosofie Magazine*. In *Leve de chaos* verbindt hij filosofische overdenkingen met zijn persoonlijke leven. Zijn moeder maakte als meisje de Tweede Wereldoorlog mee. Totale chaos kwam in haar leven toen Maagdenburg kapot werd gebombardeerd, en die chaos gaf ze door. In haar trauma kon ze geen echte moeder zijn. Als jongen koos Heuts voor zijn vader in de hoop op liefdevolle aanwezigheid. Ook zijn vader kon dat niet bieden, wat leidde tot nog meer chaos. 'Mijn ouders zijn in mijn leven vooral aanwezig geweest door hun emotionele en fysieke afwezigheid.' Als hoofdredacteur ontdekte hij dat er ook een goede vorm is van chaos: creatieve chaos, chaos als bodem voor nieuwe kansen.

Intieme herinneringen en anekdotes versterken Heuts' idee dat creatieve chaos een goede manier is om in verbinding te staan met de wereld. Zijn poëtische zinnen zorgen ervoor dat je met hem meeleeft. Ik zie hem lopen in de straten van Eindhoven, op zoek naar zijn bestemming. Hoe kan hij het doorgegeven trauma overwinnen? De chaos te lijf gaan? Je kunt je het gevoel van verdriet voorstellen dat hij oproept, en je verdwaalt bijna in een bepaalde triestheid.

'Ik wentelde me vol genot in mijn eigen misère.' Heuts weet aan dat gevoel geluk te koppelen, de voelbare emotie om triest te mogen zijn, om te voelen wat het Theater van de Chaos met ons doet. Als je toegeeft aan triestheid komen er onverwachte gebeurtenissen op je pad. Bij Heuts waren dat de boeken, de ontmoeting met zijn eerste grote liefde, het schrijven dat uiteindelijk leidde tot het hoofdredacteurschap.

Heuts probeert zijn persoonlijke ervaringen te koppelen aan een meer universeel gedachtegoed. Het trauma van zijn moeder en zijn eigen trauma zouden symbool staan voor collectieve trauma's zoals oorlogen en geweld. Hoe hij persoonlijk omging met de chaos die hem omringde, zou leiden tot een omgang met de chaos waarin we ons allemaal bevinden. Die persoonlijke ervaringen zijn krachtig opgeschreven. Minder krachtig vind ik de koppeling met een meer universele omgang met chaos. Heuts' argumentatie fladdert te veel; zijn claims omtrent collectief gedrag missen onderbouwing. Chaotisch schrijven over chaos werkt zolang hij een persoonlijk verhaal vertelt, chaotisch argumenteren leidt tot, inderdaad, chaos. Toch zal ik een poging doen om Heuts' argumentatie samen te vatten.

Theater van de Chaos

Kennelijk wordt onze wereld bezeten door chaos. Maar wat is chaos eigenlijk? Heuts geeft geen duidelijke definitie. In zijn essay lezen we verschillende duidingen van chaos die verwarrend door elkaar lopen. De wereld is 'Het Theater van de Chaos'. Heuts doelt daarmee op toestanden van verwarring of een gebrek aan structuur. Denk aan de klimaatcatastrofe, oorlog en geweld, honger, het uitsterven van diersoorten, de toename van polarisatie en populisme en het altijd ondoorgrondelijk aanwezige kapitalisme. Dit rijtje kan met gemak uitgebreid worden met andere verwarrende en ongestructureerde toestanden. Het gaat niet goed met dit Theater. Wat moeten we nu met al die chaos?

Om antwoord te geven op die vraag maakt Heuts een onderscheid tussen destructieve en creatieve chaos. Bij destructieve chaos kiezen we voor de leegte, het nietsdoen. Heuts beschrijft dat middels het doorgemaakte trauma van zijn moeder. Zij koos ervoor om haar trauma niet aan te pakken, om te leven in het niets-

'Chaos' door George Frederic Watts (1817-1904)

doen. Heuts laat ons zien dat we machines zijn die uitvoeren zonder dat iemand nog begrijpt waarom we doen wat we doen. We staan stil in het Theater van onze werkelijkheid en laten de chaos toe op een destructieve manier. 'Er kan nu eenmaal niks nieuws gebeuren, omdat we de tijd laten stilstaan', is hoe Heuts deze uitzichtloze toestand beschrijft.

Creatieve chaos

Tegenover destructieve chaos staat creatieve chaos. Dan spelen we in de Theaterruimte, dan doen we wat we kunnen om het hoofd te bieden aan de chaos. Om chaos hand in hand te laten gaan met orde. Om te komen tot een nieuw verhaal. Centraal hierin staat 'de aarzeling', die Heuts duidt als het vermogen om in het Theater een andere rol aan te nemen. De aarzeling ontstaat als we merken dat klagen geen zin meer heeft, omdat dat ons niet leidt naar een mindere chaotische wereld. Heuts doet een oproep tot aarzelen om patronen te doorbreken en op te staan in de machinecirkel. Het aarzelen kan de heersende chaos opheffen of een verandering teweegbrengen. We moeten ons bewegen vanuit nietsdoen naar iets doen, hoe klein ook. Dat is wat creatieve chaos inhoudt. In het kleine kan zich het grote tonen – denk aan mensen als Rosa Parks, Aletta Jacobs en Greta Thunberg. Allen hebben in eerste instantie gearzeld bij het nietsdoen. Ze zijn met kleine acties begonnen en hebben wanorde weten om te zetten in creatieve chaos, in een manier om zich te verbinden met het Theater.

Volgens Heuts vormt creatieve chaos de bron van schoonheid en vernieuwing. We hoeven niet te blijven steken in destructieve chaos, maar we kunnen aarzelen en de wereld beter maken. Een mooie gedachte. Op het moment dat we onze rol verliezen, ontstaat creativiteit en de wil om de wereld lief te hebben in verbondenheid. Door te aarzelen kan een nieuw verhaal gestart worden. Met moed en kracht staan mensen op om rotting en verval te bestrijden. We willen immers niet ten onder gaan in de chaos, maar overleven.

Heuts is naar mijn idee te stellig. Er zijn meerdere bronnen te noemen van schoonheid en vernieuwing, dan alleen creatieve chaos. Misschien moeten we allemaal een religie aanhangen, die staan immers ook bekend als bronnen van een mooie leven? Heuts had dit verder kunnen uitwerken, maar dan valt de titel van zijn essay wellicht in het water. Kortom, *Leve de chaos* is een klein boek, maar het leest als een dik boek. Concentratie is vereist, omdat het niet altijd duidelijk is waar Heuts heen wil met zijn mijmeringen. Mocht je een helder opgezet betoog verwachten, dan is het verstandig om die verwachting los te laten. Heuts gaat op een chaotische manier om met het begrip 'chaos'. Zijn essay is een wervelwind aan gedachten, zienswijzen, begrippen, metaforen en voorbeelden. Dat stoort niet, maar daagt uit tot zelfbevraging. Pas ik in het rijtje van de nietige mensen die het grote tonen? Die destructieve chaos weten om te zetten in creatieve chaos?

Leon Heuts, *Leve de chaos*, Rotterdam: Lemniscaat 2024

Techniekethiek zonder checklists

Terwijl nieuwe technologieën zich razendsnel ontwikkelen, worden ethische overwegingen nog vaak gedegradeerd tot een afstandelijke checklist, pas geraadpleegd wanneer de kritiek aanzwelt. Volgens Daniël Tijink en Peter-Paul Verbeek is een nieuwe vorm van techniekethiek noodzakelijk. *De techniek staat voor iets* biedt een concrete opzet voor deze techniekethiek, waarbij de diepe verbondenheid tussen techniek, ethiek en samenleving centraal staat.

Door Puck Hoogenboom

Daniël Tijink, projectleider ethiek en digitalisering bij het Platform voor de InformatieSamenleving, en Peter-Paul Verbeek, hoogleraar filosofie en ethiek en ook rector magnificus aan de Universiteit van Amsterdam dagen ons uit om de relatie tussen ethiek en technologie te heroverwegen.

In de klassieke techniekfilosofie werd ‘De techniek’ gezien als een onafhankelijke kracht die de samenleving autonoom zou beïnvloeden. Zo stelde Karl Jaspers dat de technologie de mens vervreemdt van zichzelf, omdat de maatschappij door technologie verandert in een enorme productiemachine. Martin Heidegger dacht ook dat de technologie ons vervreemdt van de wereld, omdat technologie berust op een specifieke manier om de wereld te begrijpen: de wereld wordt gereduceerd tot wat we ermee kunnen maken. Deze visie roept argwaan op bij de mens. ‘De techniek’ zou een ongecontroleerde impact hebben op de samenleving.

Later werd de focus in de techniekfilosofie verlegd naar concrete technologieën, niet langer naar ‘De Techniek’ als abstract concept. Don Ihde, een belangrijke vertegenwoordiger van deze fase in de techniekfilosofie, stelt dat technologieën niet tegenover de mens staan, maar *bemiddelaars* zijn in menselijke interacties met hun omgeving. Auto’s zijn dan niet alleen een middel om van A naar B te komen. Auto’s geven mede vorm aan de manier waarop we ons leven inrichten en bepalen bijvoorbeeld hoe ver we van ons werk kunnen wonen en hoe we een stad inrichten.

De techniekfilosofie die zich focuste op specifieke technologieën kreeg weer een normatief karakter. Er werden ethische vragen gesteld over specifieke technologieën. Maar Tijink en Verbeek betogen dat de kloof tussen mens en technologie niet volledig wordt overbrugd. Technologieën worden beoordeeld vanuit kaders die bepalen of de technologie wel of niet aanvaardbaar is. Volgens de auteurs zijn we met deze ethische blik weer terug bij het idee dat technologie een boosdoener zou zijn die vooral gecontroleerd moet worden. Dat is voor de auteurs een onaanvaardbaar standpunt, omdat technologie, samenleving en zelfs ethiek in hun ogen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

Morele verwikkeling

Verbeek en Tijink stellen dat techniek en ethiek op drie verschillende niveaus verbonden zijn. Ten eerste heeft technologie vaak morele implicaties, waarbij het niet zelf moraal bezit, maar wel de morele relaties tussen mensen en hun omgeving vormgeeft. Zo bepalen verkeersdrempels deels het rijgedrag van mensen en speelt de echoscopie een cruciale rol in morele overwegingen rond abortus. De echoscopie maakt niet zozeer zelf morele beslissingen, maar creëert wel nieuwe morele relaties tussen aanstaande ouders en de foetus.

Technologie heeft niet alleen een ethische lading, maar transformeert ook de betekenis van ethische waarden. Tijink en Verbeek demonstreren dit met het sprekende voorbeeld van de anticonceptiepil, die de perceptie van seksualiteit veranderde door het los te koppelen van voortplanting. Dit resulteerde in de normalisatie van seks zonder voortplantingsintentie en bevorderde ac-

ceptatie van niet-voortplantende relaties, zoals homo-seksuele relaties. Dit voorbeeld benadrukt dat ethiek niet star kan vertrouwen op bestaande kaders, aangezien deze in de loop der tijd kunnen verschuiven. Het betekent ook dat we bij het ontwerpen, implementeren en gebruiken van technologie verantwoordelijk zijn voor de impact die de technologie kan hebben op de moraal.

Als laatste zijn er technologieën die de mens en maatschappij zo ingrijpend veranderen dat onze huidige ethische kaders niet meer volstaan. Denk aan robots, genoom-*editing* en klimaattechnologie. Heeft een organisme met menselijke en niet-menselijke DNA-elementen dierenrechten, mensenrechten of allebei? Deze ethisch disruptieve technologieën vragen om een aanpak waarin conceptuele kaders worden geconstrueerd terwijl we ze gebruiken.

Uit deze drie lagen van verwevenheid blijkt duidelijk dat ethiek inherent verbonden is met de dynamiek tussen technologie en samenleving, en dus niet als neu-

trale scheidsrechter boven ons kan staan. Ethiek gaat niet alleen over het opstellen van abstracte waarden of normatieve checklists. Het draait juist om het begrijpen van wat die waarden en kaders concreet betekenen binnen een bepaalde context, hoe deze door die context worden beïnvloed en hoe ze desondanks richting kunnen geven. Tijink en Verbeek noemen deze ethische benadering 'begeleidingsethiek', waarbij de focus ligt op het ethisch begeleiden van zowel technologie in de samenleving als de samenleving zelf bij het gebruik van technologie. Aangezien ethiek niet langer een neutrale scheidsrechter is die boven zowel de samenleving als technologie staat, wordt begeleidingsethiek van 'onderop' gevormd, niet van 'bovenaf'. Begeleidingsethiek gelooft in *citizen science*, waarin normen en waarden niet worden bepaald door theoretische ethici, maar vooral door alle betrokkenen die dagelijks de effecten van technologie ervaren.

Begeleidingsethiek in actie

In begeleidingsethiek vindt ethiek dus in de praktijk plaats. De belangrijkste input wordt niet gegeven door

academische onderzoeken of ethische kaders en checklists, maar door de kennis, waarden, emoties en argumenten van mensen die deel uitmaken van een specifieke context. Het tweede deel van het boek is een concrete toelichting van een aanpak om deze vorm van ethiek toe te passen in de praktijk: de aanpak begeleidingsethiek (ABE). Hoewel sommige filosofische lezers wellicht struikelen over het gebruik van managementjargon, is het juist dit deel van het boek dat de praktische toepassing van de begeleidingsethiek tot leven brengt.

Tjink en Verbeek geven een duidelijke opzet van de ABE. Het proces wordt uitgevoerd door een groep van verschillende betrokkenen: technici met specialistische kennis, professionals zoals verpleegkundigen of leraren die met de specifieke technologie werken, beleidsmakers die de verantwoordelijkheid dragen voor het inrichten van de context waarin de technologie wordt toegepast en burgers die direct of indirect geraakt worden door de technologische toepassingen. Tjink en Verbeek leggen uit dat de keuze voor de brede term 'burgers' voortkwam uit een lange overweging. Hun besluit om voor 'burgers' te kiezen, simpelweg omdat "we dat allemaal zijn", mist echter de kern. We zijn namelijk niet allemaal burgers. Het woord 'burgers' sluit bijvoorbeeld een grote groep mensen met een immigratiestatus uit. Een groep mensen die juist vaak slachtoffer is van indringende technologische systemen.

Het ontwerp van de ABE is stevig geworteld in het theoretische fundament dat in de eerste paar hoofdstukken wordt gelegd. De aanpak vindt plaats in een concrete situatie, is een aanpak van 'onderop', en geeft ruimte aan de ingewikkelde verwevenheid tussen ethiek, techniek en de samenleving. Tjink en Verbeek hebben de aanpak al in meer dan honderd sessies toegepast, voornamelijk in de domeinen veiligheid, zorg en openbaar bestuur. Anekdoten van die sessies worden door het boek heen gepresenteerd. De grijze kaders waarin ze worden gepresenteerd, maken het gemakkelijk om de aanpak in de praktijk en de voordelen ervan te begrijpen. Al breken ze soms de leesstroom van het boek omdat ze op willekeurige plaatsen in een hoofdstuk verschijnen.

Als je al gelooft in Verbeeks theorie van technologische bemiddeling, zul je zien dat de aanpak die in dit boek wordt beschreven deze theorie praktisch toepast. Als je nog niet overtuigd bent van deze theorie, kun je misschien beter andere boeken van Verbeek lezen. In dit compacte boekje wordt de theoretische basis voornamelijk impliciet gepresenteerd, wat gezien de beperkte

omvang begrijpelijk is. *De techniek staat voor iets* is vooral voor beleidsmedewerkers, professionals en technici die op zoek zijn naar een nieuwe ethische aanpak die direct toepasbaar is in de praktijk. Het boek presenteert een concreet ethisch raamwerk, op maat gemaakt voor technologie. Het belichaamt een cruciale samenwerking tussen techniekfilosofie en management, een verbond dat in het licht van de opkomst van complexere technologieën steeds noodzakelijker wordt.

Daniël Tjink en Peter-Paul Verbeek,
De techniek staat voor iets.
Amsterdam: Boom 2023

Para-doxaal. *Chamayou*

‘Wat Kant republiek noemde en wij tegenwoordig terloops ‘democratie’ noemen heeft het voordeel dat het in essentie een stelsel is dat een voorkeur voor vrede vertoont.’

Deze uitspraak staat te lezen op p. 225 van *Theorie van de drone*, een boek van de Franse filosoof Grégoire Chamayou (geb. 1976) dat oorspronkelijk in 2013 verscheen en nu ook in het Nederlands is verschenen bij het onvolprezen Leesmagazine.

Kant was volgens de auteur nog optimistisch over de pacifistische aard van democratieën. Sterker nog, je zou er aan toe willen voegen dat hele generaties weldenkende, democratisch ingestelde mensen nog steeds denken wat Kant dacht: de democratie is de beste garantie voor vrede. Hun argument zou, aldus Chamayou, ongeveer als volgt kunnen luiden: alleen een dictator is in staat de kosten van een oorlog af te wentelen en tegelijk alle baten te vergaren, terwijl de burgers in een democratie en ook de politici die hen

vertegenwoordigen steeds rekening moeten houden met de kosten, bijvoorbeeld aan mensenlevens, die deze oorlog met zich meebrengt. Een dictator bekommert zich niet om de sneuvelbereidheid van de mensen en dwingt haar gewoon af, maar een democraat doet en moet dat wel. Kortom, de bereidheid voor het vaderland te sterven, het aloude *pro patria mori*, is een issue in de democratie. Als ze niet al te groot is, dan zou teveel politieke oorlogsgezindheid wel eens kunnen leiden tot electoraal verlies. Democratische burgers willen dat de staat hen beschermt en zijn veel minder bereid het omgekeerde te doen en zelf die staat *met gevaar voor eigen leven* te beschermen.

Kant kon niet voorzien dat die democratieën op een eigen manier een oplossing bedachten voor wat ik hier maar even ‘het probleem van de gebrekkige sneuvelbereidheid’ noem. Ze zorgden ervoor dat ‘burger-soldaten’ vervangen werden door ‘andere oorlogsinstrumenten’ (p. 226). Het Britse Rijk keek wel uit om al teveel ‘eigen’ soldaten op het altaar van haar imperiale ambities te offeren en

René ten Bos

vertrouwde liever op ‘inheemse troepen’ uit India of Nepal die het vuile en dodelijke werk met alle risico’s van dien opknapt. Chamayou wijst er ook op dat Frankrijk voor haar koloniale ambities altijd vertrouwd heeft op Afrikaanse huurlingen. En als er elders geen mensen beschikbaar waren wier levens minder waard waren, dan was er altijd nog wel een onderklasse van criminelen en arbeiders voor het vuile werk. De huidige oorlog in Oekraïne, waarover dit boek niet gaat, volgt overigens dezelfde logica: er is een zogenoemde ‘proxy-oorlog’ gaande waarbij het westen een ander volk, de Oekraïners in dit geval, de kastanjes uit het vuur laat halen om ‘zijn’ vrijheid te verdedigen. De oorlog wordt zo een ‘schimmenspel’: als burgers nauwelijks de pijn van een oorlog voelen, *hebben* ze er ook niets meer over te zeggen,

sterker nog, *willen* ze er ook niets meer over zeggen.

Als er uiteindelijk geen mensen meer beschikbaar zijn, dan zijn er altijd nog de technische vervangmiddelen. *Enter drone*. Dit wapen, waarvan de huidige populariteit vooral te danken is aan de vroegere Amerikaanse president Barack Obama (p. 57), belooft de burgerbevolking oorlogen zonder slachtoffers aan eigen zijde die daardoor geen oorlogen meer lijken. Ze worden daardoor ook steeds vaker, steeds geniepiger en met steeds minder terughoudendheid gevoerd. Ten faveure natuurlijk van de wapenindustrie en ten koste van andere mensen elders op de planeet die zich langzaamaan gaan afvragen waarom ze het democratische westen nog zouden liefhebben. Het ‘democratische militarisme’, concludeert Chamayou, komt er uiteindelijk op neer dat de mensen geen oorlog meer voeren, maar de ‘markt’ (p. 234) of de ‘homo economicus’ (p. 232). Dat zoiets uiteindelijk toch ook ten koste gaat van de *eigen* mensen wordt duidelijk als we ons realiseren dat tegenover alle kapitaalinjecties in technische oorlogsvoering een toenemende verpaupering van de bevolking staat. Die verpaupering moeten we ook cognitief duiden: de ‘drone’ berooft de westerse burger ‘van elk zichtbaar of reflexief contact met zijn eigen geweld’ (p. 239).

De politiek van vruchtbaarheid
Een filosofie van sterilisatie

Suzanne Roes

‘Gender- en vruchtbaarheidsvooroordelen hebben negatieve gevolgen voor iedereen. In haarscherpe analyses laat Suzanne Roes zien hoe stereotypen doordringen in ons denken en de medische praktijk.’ – Trudy Dehue

184 blz. | € 19,95

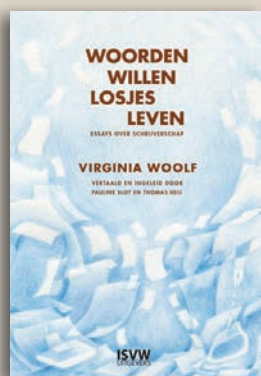

En nu?
De mens als bedreigde diersoort

Jan Bransen

‘We kunnen veranderen, we kunnen onszelf zien als debutanten, we kunnen vertrouwen, we kunnen ons toewijden, we kunnen gastvrij zijn. We kunnen onze eigen onwetendheid naar voren schuiven als een intellectuele deugd.’ – Jan Bransen

288 blz. | € 24,95

Woorden willen losjes leven
Essays over schrijverschap

Virginia Woolf

‘Literatuur is geen privédoein, literatuur is gemeenschapsgrond. Ze is niet opgedeeld in landen, oorlogen woeden er niet. Laten we de literatuur vrijelijk en onbevangen betreden en zelf onze weg vinden.’ – Virginia Woolf

240 blz. | € 24,95

Iconische iconen

Karin Braamhorst

Wat betekenen iconen, waarom zijn ze zo fascinerend en wat vertellen ze ons vandaag de dag nog? Karin Braamhorst toont de duizelingwekkende rijkdom van deze traditie.

224 blz. | € 34,95

De toekomst van werk
Van hiërarchie naar democratie

Lisa Herzog

‘Herzog is niet de eerste die pleit voor democratisering van werk, maar ze laat zien hoe urgent deze kwestie nu is, en ze geeft eigentijdse, realistische oplossingen om daadwerkelijk tot een cultuurverandering te komen.’ – Laura Molenaar, *Trouw*

208 blz. | € 24,95

Denken in het donker met Chantal Akerman

Katrien Schaubroeck (red.)

Filmmaker Chantal Akerman (1950-2015) staat bekend om haar minimalistische stijl en confronterende realisme. In haar werk zet ze de chaos en de trauma's van het gewone leven centraal.

104 blz. | € 12,50

Ook verschenen

Hans Schnitzler, *Filosofie van de kroeg*, Amsterdam: De Bezige Bij 2024

Okke Wisse, *Filosoferen in de tbs. Het gesprek tussen een geestelijk verzorger en een tbs'er*, Gorredijk: Noordboek 2024

Ronald van Raak, *Spelen met waarden, betalen met gedachten. Erasmus, Spinoza en dat wat ons bindt*, Amsterdam: Boom 2024

Filosofie van de kroeg

In het café kun je alleen zijn te midden van anderen, zonder dat je plek op de maatschappelijke ladder ertoe doet. Sterker nog, Schnitzler is ervan overtuigd dat de kroeg een speelse, onvoorspelbare en soms verraderlijke oefenruimte is voor samenleven in het algemeen. Zijn geanimeerde schrijfstijl nodigt uit om je te begeven naar het café voor een goed bierviltjesberaad en een heilzame dronk. *Santé!*

Filosoferen in de tbs

Filosoferen in de tbs komt de diepgang en kwaliteit van de hulpverlening ten goede. Okke Wisse laat dat zien in een aantal brieven naar zijn dierbaarste tbs-patiënt Stefan. Iedereen, ook de tbs'er, kampt met hetzelfde euvel: mens-zijn. Heidegger, Levinas en Lacan voorzien ons van mogelijke antwoorden op de vraag: wat is ons zelfbeeld?

Spelen met waarden, betalen met gedachten

Erasmus en Spinoza zijn filosofen die in weinig opzichten met elkaar te vergelijken zijn. Toch zijn ze allebei symbool geworden van onze cultuur van vrijheid en tolerantie. In zijn essay beschrijft Ronald van Raak hoe het denken van Erasmus en Spinoza tot stand kwam, welke waarden hieraan ten grondslag lagen en wat zij kunnen betekenen in het actuele debat over publieke waarden.

Kitty van der Vliet Essaywedstrijd 'Woedend en wijs'

Ben jij een jonge denker van onder de veertig en wil je je profileren als publieksfilosoof? Doe dan mee aan de Kitty van der Vliet Essaywedstrijd, door een prikkelend essay te schrijven over het thema 'Woedend en wijs'. Huist er wijsheid in woede? Of is woede vooral een obstakel voor wijsheid? ISVW Uitgevers zal de beste vijf essays publiceren. De winnaar ontvangt €2500 en de Kitty van der Vliet Uil.

Wat moet je doen?

- Schrijf een essay van maximaal 2500 woorden.
- Stuur je essay uiterlijk 1 september 2024 naar essaywedstrijd@vrienden-isvw.nl.
- Zet zondag 20 oktober 2024 alvast in je agenda, want dan is de prijsuitreiking, met **Jannah Loontjens** als keynotespreker en **Martha Claeys** als juryvoorzitter.

Kijk [hier](#) voor meer informatie over de wedstrijd, deelname en tips van de jury.

De Kitty van der Vliet Essaywedstrijd wordt georganiseerd door de Vrienden van de ISVW in samenwerking met de ISVW.

ISVW KALENDER

JULI

15-19	EEN THEORIE VAN ALLES OF NIETS
17-21	SIMONE DE BEAUVOIR. DENKER EN SCHRIJVER
17-21	MORELE EMOTIES
22-26	WOEDE EN MAATSCHAPPELIJKE VERANDERING
22-26	VERGETEN FILOSOFEN VOOR DE UITDAGINGEN VAN NU
24-28	ODYSSEUS' ONVOLTOOIDE REIS
29-2 AUG	FILOSOFIE EN RELIGIE: EEN ONGEMAKKELIJKE VERHOUDING
31-4 AUG	DE GROTE THEMA'S VAN HANNAH ARENDT
31-4 AUG	VIRGINIA WOOLF

AUGUSTUS

5-9	VRIJHEID
5-9	SOCRATISCH GESPREK
7-11	FEMINISME EN FILOSOFIE
12-16	EEN KENNISMAKING MET LEVINAS
14-18	KRITISCHE THEORIE
14-18	DENKEN OVER DE DREMPEL
19-23	WETENSCHAPSFILOSOFIE
21-25	STOÏCIJNSE WEEK
26-30	VRIJHEID EN INSPIRATIE
26-30	FILOSOFIE VAN NU

Colofon

iFilosofie is het gratis tijdschrift van de ISVW. Met een kleine donatie (vanaf € 5,-) draag je bij aan de voortzetting van *iFilosofie*.

DONEER

Hartelijk dank!

Abonneer je gratis op *iFilosofie*. Zo krijg je op het moment van verschijning de nieuwste editie in je inbox.

ABONNEER

Redactie

Florian Jacobs (hoofdredacteur)
 Peter Huijzer (eindredacteur)
 Anne-Mathije Bogerd
 Annette Korlaar
 Valerie Granberg
 Willem Hein Hogerzeil
 Puck Hoogenboom
 Luc Horsten
 Marthe Kerkwijk
 Quintus Masius
 Sanne Rombouts
 Marah Rose Seremak
 Joanne Rouwendal
 Kim Schreier
 Arthur Veenstra
 Ruwan van der Vaart
 Rogier van der Wal

Foto omslag:
 © Valerie Granberg

Opmaak:
 Henk Droog | Platland

© ISVW Uitgevers